

AUTONOMIE

Een essay over het vervulde leven

Beate Rössler

Vertaling: Willem Visser

Boom

© Suhrkamp Verlag, Berlin, 2017

© Nederlandse vertaling Boom uitgevers Amsterdam, 2018

The translation of this work was supported by a grant from the Goethe-Institut.

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (Postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912. Voor het overnemen van (een) gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten Organisatie, Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.stichting-pro.nl).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

Verzorging omslag: Bart van den Tooren

Verzorging binnenwerk: Steven Boland

Afbeelding omslag: © Izabela Urbaniak

ISBN 978 90 2441 919 7

NUR 730

www.boomfilosofie.nl

www.bua.nl

Voor Rebecca

*Me wherever my life is lived,
O to be self-balanced for contingencies*
(WALT WHITMAN)

Inhoud

Voorwoord	11
Inleiding: Autonomie in het dagelijks leven	13
1. Wat is autonomie? Een conceptuele benadering	27
1. Over de geschiedenis van het begrip	28
2. Negatieve vrijheid, positieve vrijheid, autonomie	33
3. Voorwaarden voor individuele autonomie	38
4. Autonomie en rationele plannen	49
2. Ambivalenties	53
1. Verschillende vormen van ambivalentie	55
2. Ambivalentie als ziekte van de wil	61
3. Is een ambivalente wil een gezonde wil?	64
4. Het ambivalente Zelf	69
5. Ambivalentieconflicten als identiteitsconflicten	72
6. Autonomie en de aanvaarding van conflicten	75
3. Autonomie en de zin van het leven	77
1. Waarom waarderen we autonomie?	79
2. De tevreden Sisyphus	82
3. Ligt de zin van het leven in de bevrediging van wensen?	84
4. De objectieve zin van het leven	91
5. De crisis van Mill en de subjectieve zin van het leven	99
6. Wanneer ontstaat de zinvraag?	102

4.	Autonomie, zelfkennis en zelfbedrog	107
1.	Zelfkennis en zelfbepaling	107
2.	Hoe kan ik me vergissen omtrent mezelf? Zelfbedrog	112
3.	Hoe kan zelfkennis tekortschieten? Fundamentele epistemische twijfels	122
4.	Het gekwantificeerde Zelf	133
5.	Autonomie, thematisering van het Zelf, zelfobservatie: van dagboek tot blog	139
1.	Zelfobservatie, zelfcontrole, reflectie	139
2.	Waarom dagboeken? En welke dagboeken?	147
3.	Autonomie in het dagboek: voorbeelden	152
4.	Blogs en de nieuwe technologieën voor zelfobservatie	167
5.	In welk kader bevindt autonomie zich?	175
6.	Autonoom kiezen en het goede leven	179
1.	De kwestie van het goede leven en het perfectionisme	180
2.	Geluk, autonomie en zin	186
3.	De betekenis van het kiezen: voorwaarden voor een autonome beslissing	189
4.	Wie kiest er eigenlijk, en in welke context?	194
5.	Vervreemding (en authenticiteit)	199
6.	Deugd en karakter	208
7.	Het leven in privacy	217
1.	Waarom privacy?	217
2.	Dimensies van privacy	219
3.	Informationele privacy, sociale relaties en autonomie	223
4.	Autonome personen binnen relaties (I)	228
5.	Autonomie en de huiselijke privé sfeer: autonome personen binnen relaties (II)	233
6.	Privacy en de democratische samenleving	240

8. Sociale voorwaarden voor autonomie	247
1. Wat zijn sociale voorwaarden?	248
2. De sociale constitutie van autonomie	251
3. Autonomie, ideologieën en <i>adapted preferences</i>	259
4. Maatschappelijke opties en rechtvaardigheid	270
5. Tussen autonomie en onderdrukking: grensgevallen	275
9. De werkelijkheid van autonomie	283
1. Autonomie is geen illusie	283
2. De betekenis van sociale praktijken	286
3. Maatschappelijke onvrijheid en impliciete vooroordelen	290
4. Aspecten van morele verantwoordelijkheid	297
5. Autonomie en het vervulde leven	302
Noten	309
Literatuur	353

Voorwoord

Dit boek gaat over de tegenstrijdigheden of spanningen tussen ons zelfbegrip als autonome personen en de alledaagse ervaringen in een leven waarvan we moeilijk kunnen zeggen dat we het zelf bepalen. Dit boek wil geen wetenschappelijke verhandeling zijn in de strikte zin van het woord, en ook toegankelijk zijn voor lezers die geïnteresseerd zijn in autonomie en een vervuld leven, maar geen filosofie hebben gestudeerd. Ik heb daarom geprobeerd dit boek anders te schrijven dan wanneer het alleen bestemd zou zijn voor mijn filosofische collega's. Dat was in sommige hoofdstukken gemakkelijker dan in andere, en is me daar ook zeker beter gelukt. Bovendien gebruik ik vaak een inclusief 'wij', omdat ik hoop inderdaad te schrijven voor mensen die dit boek ter hand nemen en zich kunnen herkennen in zo'n 'wij'.

Ik houd me al heel lang bezig met het probleem 'autonomie', en in die tijd heb ik vaak de gelegenheid gehad om lezingen te geven over de thema's in dit boek. Ik heb veel baat gehad bij de discussies na afloop en dank hierbij de deelnemers voor hun kritiek en stimulerende opmerkingen en suggesties. Vooral ben ik echter de vriendinnen, vrienden en collega's dank verschuldigd die eerdere versies van hoofdstukken hebben gelezen, en verder degenen die steeds weer geduldig met mij wilden discussiëren over de veelzijdige problematiek: Joel Anderson, Katharina Bauer, Gijs van Donselaar, James Gledhill, Eva Groen-Reijman, Elisabeth Holzleithner, Naomi Kloosterboer, Thomas Nys, Andrew Ro-

berts, Kati Röttger, Holmer Steinfath, en Henri Wijsbek. Ik heb veel gehad aan hun constructieve commentaren.

Robin Celikates en Stefan Gosepath wil ik afzonderlijk noemen en bedanken; zij waren voortdurend uitgesproken kritische lezers. Bovendien maakten ze, evenals Catriona Mackenzie en John Christman, deel uit van onze autonomie werkgroep, waarvan de bijeenkomsten en discussies uiterst leerzaam voor mij waren. Ook de lange gesprekken over autonomie en de zin van het leven met Catriona Mackenzie – in Amsterdam, Sydney en in de Australische woestijn – zijn steeds essentieel voor me geweest.

Ik dank mijn broers Martin Rössler en Johannes Rössler voor de nauwgezette manier waarop ze ieder hun expertise hebben ingezet; Elke Rutzenhöfer dank ik voor haar goede raad en haar vriendschappelijke loyaliteit.

Grote delen van dit boek zijn ontstaan in de filosofische bibliotheek van de Universiteit van Amsterdam; vooral in de zomer vormt die een heerlijk rustige werkplek. Ik ben Lidie Koeneman veel dank verschuldigd voor haar snelle hulp bij bibliografische noodgevallen. In het prille begin heeft Lara von Dehn me geholpen met technische details, maar veruit het grootste aandeel in de herziening van alle hoofdstukken had Johannes Sudau. Hem dank ik zeer voor zijn zorgvuldigheid en verder voor zijn nuttige vertaaladviezen. Ik dank Eva Gilmer voor haar kritische lectuur en haar vele verbeteringsvoorstellen, en Philipp Hölzing voor zijn geduld bij de voltooiing van het boek. Ik dank Willem Visser voor zijn vertaling. Gijs van Donselaar en Marjolein Lanzing ben ik dankbaar voor hun uiterst grondige lectuur, Rinse Kruithof en Eelke Warrink voor hun nauwkeurige en zorgvuldige redactie.

Amsterdam, april 2018

Inleiding:

Autonomie in het dagelijks leven

Over het algemeen gaan we er in de westerse, liberale samenlevingen van uit dat we autonoom zijn. We vinden het vanzelfsprekend dat we het recht hebben om autonoom beslissingen te nemen en een door onszelf bepaald leven te leiden. We geloven dat we in staat zijn zo'n leven te leiden, na te denken over wat we doen en hoe we willen leven en dit vervolgens ook in daden om te zetten. En dat vinden we ook belangrijk: een leven waarin ik tegen mijn wil, tegen mijn eigen beslissingen in, existentieel belangrijke zaken moet doen en leven; een heteronoom leven in deze zin zou nooit een vervuld, een goed leven kunnen zijn.

Autonomie is – vooral sinds de filosofie van Kant – een centraal thema in de filosofie: in het huidige theorieënlandschap zijn er enerzijds normatieve theorieën die gedetailleerde – vaak geïdealiseerde – condities beschrijven waaronder een autonoom leven mogelijk is, en natuurlijk ook theorieën die stellen dat een autonoom leven geen problemen opwerpt. Anderzijds is er fundamentele twijfel over de mogelijkheid en zelfs de zin van autonomie. Er zijn bijvoorbeeld theorieën die proberen te bewijzen dat een autonoom leven onuitvoerbaar is, door ons voor te houden hoezeer we allemaal leven binnen afhankelijkheden die we niet zelf gekozen hebben. Zo vormt autonomie weliswaar het morele en juridische fundament van onze samenleving, maar wat dit precies inhoudt voor ons autonome leven blijft vaak onduidelijk. En dat werpt de vraag op hoe we een plausi-

bel begrip van autonomie kunnen ontwikkelen en onderbouwen dat zich tussen de gedetailleerde normatieve theorieën en hun verdedigers enerzijds en de fundamentele twijelaars anderzijds bevindt. Het interessante daarbij is vooral dat zowel het normatieve begrip als de fundamentele twijfel beschreven kan worden vanuit het perspectief van de autonome persoon zelf – en dan gaat het niet meer om twee theorieën die tegenover elkaar staan, maar om de *spanning tussen ons normatieve zelfbegrip en onze alledaagse ervaringen*.

We gaan dus meestal eenvoudigweg uit van de mogelijkheid dat we een zelfbepaald leven kunnen leiden, maar er zijn talloze aspecten van ons leven en situaties die we helemaal niet gekozen hebben, waarvan we ons afvragen hoe het allemaal zo gekomen is, en waarvoor we de schuld leggen bij het noodlot, of simpeler: bij een gebrek aan inzicht. Zowel de mogelijkheid (het slagen van zelfbepaling) als de onmogelijkheid (het mislukken ervan) behoren tot onze alledaagse ervaringen. Er zijn intussen heel verschillende redenen waarom aan de idee van autonomie zo'n *spanning* kleeft. Enerzijds kunnen we die spanning beschrijven als die tussen het individuele streven naar zelfbepaling en alles wat altijd al gewoon gebeurt en ons voor *faits accomplis* lijkt te stellen. Anderzijds is ze meer specifiek de spanning die te maken heeft met onze inbedding in sociale relaties en de daaruit voortkomende verplichtingen en eisen van anderen, waarvan we ons niet kunnen en willen bevrijden, maar die subjectief vaak wel als oorzaak van het mislukken van autonomie kunnen worden opgevat.¹

In dit boek wil ik vanuit verschillende perspectieven de hierboven geschetste vormen onderzoeken van de tegenstelling tussen de mogelijkheid en onmogelijkheid van zelfbepaling; tussen de idee en de praktijk van het dagelijks leven. Individuele zelfbepaling of autonomie constitueert als normatief ideaal zowel ons zelfbegrip als ons idee van recht en politiek, waarbij het begrip 'individuele zelfbepaling' vooronderstelt dat we in staat zijn na te denken over wat we *merkelijk* willen in het leven, en

dat we ons reflexief kunnen opstellen tegenover onze wensen en overtuigingen. Autonomie kan in het dagelijks leven vaak niet worden bereikt: in welke contexten en om welke redenen dat niet lukt, en waarom deze moeilijkheid toch niets verandert aan de noodzaak en overtuigingskracht van autonomie – dat zijn de kernthema's van dit boek.

We kunnen deze spanning tussen ons streven naar autonomie en onze alledaagse ervaringen duidelijk maken aan de hand van de literatuur. Want precies hier, bij de fenomenologie van ons dagelijkse doen en laten, kunnen literaire teksten ons vaak beter helpen bij de interpretatie dan de filosofie. De auteur bij wie ik hier in de eerste plaats te rade wil gaan is Iris Murdoch, die naast schrijver ook filosoof was.²

‘Zo is het leven niet. Je kunt niet zomaar even rondkijken en een keus maken en kijken waar je heen zou gaan, je bent tot je nek in je leven weggezonken, ik althans wel. In drijfzand of een moeras kun je niet zwemmen. Pas als de dingen gebeuren, weet ik wat ik eigenlijk wilde, eerder niet! Ik zie heel goed dat er geen terugweg is. Het is een warboel, ik begrijp het zelf niet eens.’³

Deze roep om hulp vanuit de chaos van het leven, deze worsteling met de idee van de bepaalbaarheid van je eigen leven, vormt een centraal thema in Murdochs romans. De werkelijkheid waar we altijd al tot onze nek in zitten, zo schrijft ze, ‘is principieel onbegrijpelijk’. Elders zegt ze: ‘De boodschap is deze: alles is toevallig. Er zijn geen diepergelegen fundamenteen. Ons leven berust op chaos en los grind, en het enige wat we kunnen proberen is goed te zijn.’⁴

Chaos en los grind staan tegenover zelfbepaling en de mogelijkheid tot fundering: en dit is vooral een verwijzing naar de door het lot bepaalde toevalligheden van het leven, die Murdochs vertwijfelde personages vaak zo rampzalig in de wanorde van het leven storten en erin verstrikt laten raken. Die

toevalligheden laten zien hoe vergeefs het plannen van je eigen leven is. Ze worden ervaren als een overweldigende macht, als omstandigheden waarmee we in de loop van het leven worden geconfronteerd of die we gewoon altijd al moeten aanvaarden. Het is deze spanning, de eerste die ik hierboven beschreef, tussen de idee van zelfbepaling en het gevoel steeds voor onherroepelijke feiten gesteld te zijn. Murdoch denkt hierbij niet zozeer aan het toeval van geboorte en afkomst, maar aan de sociale verwickelingen waarmee we in de loop van ons volwassen leven worden geconfronteerd, in de vorm van onvoorziene, ongelukkige gebeurtenissen of in de vorm van gevolgen van ons eigen handelen die we niet hadden verwacht of in elk geval niet hadden gewild, en die we (daarom) vaak als lotsbeschikking ervaren.

Laten we bijvoorbeeld eens kijken naar Hilary Burde, de hoofdpersoon van Murdochs roman *A Word Child*. Burde is afkomstig uit een heel eenvoudig, haast armoedig milieu, en weet zich dankzij zijn uitzonderlijke talent voor taal omhoog te werken. Hij gaat in Oxford studeren, krijgt daar alle mogelijke prijzen, studeert cum laude af en wordt *fellow* van een college. Vervolgens wordt hij verliefd op de vrouw van zijn weldoener en promotor, Anne Jopling, en de twee hebben een hartstochtelijke romance. Die romance eindigt met een auto-ongeluk waarbij Anne overlijdt. Hilary heeft schuld aan het ongeluk en moet vanzelfsprekend zijn positie aan het college opgeven. Na twintig jaar – die hij doorbrengt als onaanzienlijk ambtenaar bij een net zo onaanzienlijke Londense overheidsinstantie, een treurig bestaan – ontmoet hij zijn voormalige promotor Jopling, die in de tussentijd hertrouwd is. Wederom wordt Hilary, volstrekt tegen zijn wil en bedoeling in, verliefd op diens tweede vrouw Kitty. Wederom komt het tot intieme rendez-vous, wederom maakt een ongeval aan alles een einde en sterft de vrouw.

Waarom dit alles van belang is voor de context van twijfel aan de mogelijkheid je eigen leven te plannen, beschrijft Murdoch als volgt, in de woorden van Hilary Burde:

Toch gebeuren zulke dingen met mensen; zo worden levens geruïneerd, gaan te gronde, versomberen, en worden onherroepelijk bedorven; mensen nemen een verkeerde afslag, blijven voortgaan in de verkeerde richting, en wie één misstap zet, richt in een vlaag van waanzin, of zelfs uit rancune, al het overige ook te gronde.⁵

De gebeurtenissen waarmee Burde wordt geconfronteerd zijn in bijna overdreven mate bepaald door het lot. Ze lijken niet in zijn hand te liggen, laten toevalligheden zien die een bepaald, zelfbepaald leven onmogelijk maken, omdat volstrekt onduidelijk is wat onder zulke catastrofale omstandigheden eigenlijk nog autonome, authentieke beslissingen kunnen zijn; wat handelen vanuit doelstellingen en plannen eigenlijk nog kan inhouden. ‘En toch gebeuren zulke dingen met mensen’ – dingen die ons overkomen, vormen precies het tegendeel van de aspecten van het leven die wij zelf bepalen.

De kwestie van het noodlot, en ook dat suggereert Murdoch, ligt echter niet zo eenvoudig. Filosoof en psychoanalyticus Jonathan Lear schrijft: ‘Het vreemde van het noodlot is dat het aan geen van beide kanten van de grens tussen ik en niet-ik goed past.’⁶ In hoeverre dus zulke gebeurtenissen *ook* aan ons eigen handelen, aan onze eigen moeilijke en complexe identiteiten zijn toe te schrijven, blijft een verontrustende open vraag. Misschien kan bijvoorbeeld de herhalingsdwang van Hilary Burde in hogere mate worden toegeschreven aan zijn eigen obsessies dan hijzelf denkt of graag zou willen. Nu zijn dit soort buitengewone toevalligheden – hartstochtelijke liefdesaffaires, tragische ongelukken, noodlottige herhalingen – slechts één kant van het probleem. De andere, belangrijker vorm van contingentie – of van slechte planning – is de heel gewone, vertrouwde vorm die de betrokkenen op uiteenlopende en leerzame manieren verstrikt en ketent in hun eigen persoonlijke, alledaagse chaos, in hun volstrekt normale dagelijkse leven. En het is vooral deze alledaagse problematiek, de reflecterende en redelijke omgang

met je eigen beslissingen, doelstellingen, keuzemogelijkheden, sociale relaties en verplichtingen, die een sceptisch licht werpt op de reikwijdte van zelfbepaling.

Dit ‘fatalistische gevoel van hulpeloosheid’, zoals Murdoch het noemt, wordt mooi geïllustreerd door de lotgevallen van een andere ongelukkige romanfiguur, John Rainborough, een middelhoog ambtenaar bij een twijfelachtige overheidsinstantie uit Murdochs roman *Vlucht voor de tovenaar*.

Rainborough zat in zijn zitkamer en probeerde het besluit te nemen Agnes Casement op te bellen. Hij had beloofd haar in de middag te bellen, maar hij stelde het telkens uit. Het werd nu in gelijke mate noodzakelijk en onmogelijk dat hij dat nu direct doen zou en terwijl hij daarover peinsde, het veranderend in een probleem van metafysische dimensies, gaf het hem een beeld van zijn hele leven. Want Rainborough was nu verloofd met Agnes Casement. Hoe dat tot stand gekomen was, was Rainborough niet erg helder. Toch was het, zo was hij besloten te denken, totaal onvermijdelijk. Ik moet mijn verantwoordelijkheden aanvaarden, dacht Rainborough vaag bij zichzelf terwijl hij de telefoon zat te bekijken. Heb bal-last nodig. Al dat rondzwerven, nergens goed voor. Moet in het leven wortelen. Kinderen en zo. Huwelijk, net wat ik nodig heb. Moet de moed hebben me te bepalen. Natuurlijk is het pijnlijk. Maar werkelijk het beste. Dat is mijn weg, dat wist ik al lang.⁷

Rainboroughs bespiegelingen komen te laat: hij zit al midden in een wirwar waarvan hij niet precies weet hoe hij erin verzeild is geraakt, en het fatalistische gevoel van hulpeloosheid leidt tot rationalisaties achteraf (‘Moet in het leven wortelen. Kinderen en zo. Huwelijk, net wat ik nodig heb.’), die natuurlijk niet bijzonder authentiek zijn, omdat ze alleen maar geveinsde beslissingen en ingebeelde verlangens zijn, die hoe dan ook niet

geheel en al echt van hemzelf zijn. Rainborough weet kennelijk dat hij zijn leven ook en juist *binnen* deze sociale verhoudingen moet bepalen, dat hij moet handelen. Maar hij doet het niet. Daarvoor is het altijd reeds te laat.

Nu zou je kunnen tegenwerpen dat dit alles eenvoudigweg wijst op een gebrek aan reflectie en rede, dus op een doodgewoon falen van de burgerlijke of kleinburgerlijke hoofdpersonen van Murdoch; dat ze mislukken omdat ze niet voldoen aan een norm die voor henzelf heel goed *haalbaar* is. Deze norm voor reflectie en goede beweegredenen, voor besluitvaardigheid en wilskracht hoeft helemaal niet hoog te liggen; alle doorsnee redelijke mensen zouden eraan kunnen voldoen, en doen ze dat niet, dan is dat hun fout. Murdochs hoofdpersonen zijn mensen die zichzelf niet goed genoeg kennen, hoewel ze daartoe wel in staat zouden zijn als ze hun best maar deden; die van zichzelf zijn vervreemd, geen eenheid vormen en niet authentiek zijn, hoewel ze wel degelijk authentiek zouden kunnen zijn.

Deze tegenwerping schiet echter tekort en is in elk geval niet de hele waarheid, want het realistisch beschreven verstrikt-zijn van Murdochs helden en heldinnen laat zien dat de confrontatie met de contingentie en sociale complicaties van het eigen leven kan leiden tot terechte twijfel aan de bepaalbaarheid ervan. Het is precies de alledaagsheid van de hoofdpersonen en hun ervaringen die de zelfbepaaldheid van hun handelen in twijfel trekt. Want wanneer het niet mijn beslissingen zijn, wanneer het niet mijn handelen is dat mijn leven bepaalt, maar toeval en onbestemdheid, sociale banden en relaties waarin ik altijd al geworteld ben, dan is het moeilijk om ervan uit te gaan dat het mijn *eigen* beweegredenen en mijn *eigen* handelingen *kunnen zijn* die doorslaggevend zijn voor mijn leven. De afgronden waarin de figuren van Murdoch vaak vallen, de melancholieke apathie die gepaard gaat met de twijfel aan het nut, de zin en de mogelijkheid van het zelf bepalen van je eigen leven – dat alles maakt duidelijk dat de autonome – of juist niet autonome – alledaagsheid die wij ervaren haar eigen fenomenologie en plausibiliteit

heeft. Auteurs kunnen dit meestal beter beschrijven dan zelfverzonnen – soms ook echt onbeholpen – filosofische voorbeelden. Vooral daarom zal ik in de volgende hoofdstukken voortdurend gebruikmaken van voorbeelden uit de literatuur.

Ondanks al deze zo overtuigende beschrijvingen van aspecten van het dagelijks leven die we niet zelf bepalen, is het ook duidelijk dat juist de eigen bepaling van de belangrijkste dimensies van het leven de leidende idee is. Alleen daarom kan Murdoch – en kunnen wij in het algemeen – het mislukken van zelfbepaling als zodanig beschrijven. Alleen in contrast met een normatieve idee van autonomie kunnen contingentie, verplichtingen, psychologische gebreken en structurele belemmeringen als zodanig worden beschreven. Ik wil beargumenteren dat autonomie waarde en betekenis voor ons heeft, omdat ze een fundamentele rol speelt bij het kunnen toe-eigenen van de wereld en onszelf. Tot ons autonoom geleefde dagelijks leven behoren echter ook ambivalenties, de vervreemding van het eigen zelf, de ondoorzichtigheid van dat ik, kortom structuren die autonomie bemoeilijken of belemmeren, en precies daarom worden we er met spanningen geconfronteerd.

Persoonlijke autonomie heeft evenwel ook een uitgesproken politieke kant: ‘Ik geloof dat het belangrijkste verschijnsel waarvan we tijdens de revoluties getuigen waren, de herontdekking is van de persoonlijke autonomie’, verklaart de Libanese schrijver Samir Frangieh. En hij vervolgt:

Met andere woorden: de mensen beseffen dat ze hun eigen geschiedenis kunnen maken. In feite is dit een vrij nieuw verschijnsel in een regio waar het individu al decennialang wordt teruggebracht tot groepen, groepen tot partijen die ze vertegenwoordigen, en de partijen op hun beurt tot de politieke leiders ervan. Het resultaat was dat we ons in een situatie bevonden waarin hele landen werden herleid tot één persoon. Voorbeelden zijn het Syrië van Assad en de gehele Arabische wereld, die gedefini-